

**ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИЙ КЛАС АД'ЕКТИВІВ
У ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ**
*(морфолого-семантичний, морфолого-словотвірний
і структурний аспекти)*

Резюме

У статті досліджується експресивно-конотативний потенціал лексико-граматичних категорій прикметника, що реалізується в поетичному мовленні, а також функціональний бік структурних різновидів означеної частини мови.

Ключові слова: лексико-граматична категорія, поетичне мовлення, прикметник.

Summary

Expressive connotative potential of lexico-grammatical categories of adjectives that are realized in poetical speech as well as the functional side of structural varieties of this part of speech are analyzed in the article.

Key words: lexical-grammatical category, poetical speech, adjective.

Сферою нашого зацікавлення є вивчення експресивно-конотативного потенціалу морфологічних параметрів виразності поетичного мовлення. Марковані ад'єктивні словоформи в ідіолектах поетів і в поетичному дискурсі шістдесятників як єдності численних ідіостилістичних інтерпретацій і трансформацій мовної системи — це вербалізована рефлексія на об'єкт і його аксіологічні параметри, передавана засобами імпліцитної морфології. Вивчення функціонального навантаження означених одиниць потребує систематизації множинності їх текстових реалізацій, розробки інтерпретативної моделі, об'єктивації отриманих результатів шляхом проведення психолінгвістичних експериментів, пов'язаних із з'ясуванням спектра інтра- й екстралінгвальних асоціацій, детермінованих своєрідним порушенням коду. У межах цієї статті ми спробуємо стисло і схематично визначити ті динамічні елементи лексико-граматичного класу ад'єктивів і їх граматичних параметрів, які сприяють передачі найбільш доцільним способом ідейно-художнього задуму, семантичній компресії тексту, уточненню його експресивних і емоційних параметрів.

Якісним прикметникам притаманні специфічні граматичні властивості, а саме: вони, як правило, можуть зазнавати ступенюван-

ня і входять як словоформи до парадигми категорії співвідносної інтенсивності ознаки та як нові лексеми — до категорії кількісної модифікації ознаки; утворюють антонімічні пари; частина їх може мати співвідносну нечленну форму; служать мотивуючою базою для абстрактних іменників, для прислівників із суфіксами *-о*, *-е*. Відносні прикметники відрізняються від якісних і за семантичними ознаками, і за граматичними, тобто не мають тих граматичних ознак, якими характеризуються якісні.

У поетичному мовленні okazionale розширення семантико-граматичних властивостей ад'єктивів пов'язане з метафоризацією і широко представлене як серед тих якісних, що в узусі позбавлені перерахованих ознак, так і серед відносних прикметників.

1. Динамічні процеси в межах категорії співвідносної інтенсивності ознак у поетичному мовленні. Структура цієї семантико-граматичної категорії має тричленну парадигму, яка складається із грамами помірного, або нульового ступеня, грамом компаратива і суперлатива. Всі можливі обмеження, визначені у прескрипціях щодо утворення словоформ з такими граматичними значеннями, легко долаються у поетичному мовленні. Стисло окреслимо актуальні напрями творчого використання митцями слова експресивних можливостей цієї категорії.

Модифікації інтенсивності вияву зазнають ті якісні прикметники, які в силу семантичних, структурних, генетичних особливостей не можуть в узусі мати форм ступенювання. Пор.: *Хто б зміг пройти / межі двома смертями і лишитись / живішим за живих* (В.Стус); *І варто відкинути жупел / царату й супутніх матерій, — / не більше журби їхні журби, / а смерті — ніяк не **смертельніш*** (Б.Нечерда); *І може б, за квартою старого доброго елю / (позаяк натоді не водилось ерзац-горілок) / віщий Боян і трохи **менш віщий** Байрон / узгодили б те, що необачно пізніші мудрагелі / напхом понатихали в тісні наші голови* (Б.Нечерда); *Тому-то, мабуть, тітка Показуха / **Безсмертніша**, ніж брат її Коцей* (Ю.Кругляк).

Творчо втручаючись у лексикалізовані сполучення, в яких ад'єктивні лексеми зазнають певної або повної десемантизації, поети актуалізують притаманні експресемам метафоричні значення: *А на денці чашки лихо чорне, // Навіть кави чорної **чорніше*** // (С.Стриже-

нюк); *Хто ми? За що назвалися людьми?// Чи білий світ не зацвіте біліше?//* (П.Скунець).

Марковані словоформи з графемами інтенсивності ознаки можуть утворюватися і від тих якісних прикметників, які в узусі мають форми ступенювання, але запропоновані форми вираження є ненормативними (це стосується і відад'єктивних, і відадвербіальних утворень). Пор.: *...навмисно вперто нюхати чашечку з кавою,// ждати нежиті, уповати на протяг, аби лишень// не вловлювати ніжною вовчою ніздрею// як коли-не-коли від нього (а надто ж від неї)// солодкіш — а повіє — війне// духом занепаду й тління...//* (Б.Нечерда); *Така ласкава в тебе вдача,// що стала ти у цілм світі// І найдорогша, і найближча,// і люба всім трудівникам//* (В.Мисик); *...а щоб кращіше бамбіляли дзвони, шпільтеру до міді добавляв//* (Л.Костенко). Ступенювання можуть зазнавати й ад'єктиви-оказіоналізми: *І напившися спрагло,// зрозуміти — як є,// що із тисячі прагнень,// найпрагкіше — твоє//* (М.Ткач).

Суперлятивні форми можуть утворюватися з порушенням структурних і семантичних обмежень і при цьому супроводжуватися ненормативним формотворенням (модифікатори най-, щонай- додаються до нульового ступеня порівняння): *Сомнамбулами бродять щонаймертві* (В.Стус); *На відліті рука — на вильоті — рука// то з каменем, то з яблуком найдарчим//* (Б.Нечерда); *зійшли семигоряни// із семи гір:// Семилінько Спанько// Семипокоренко Боязкий// Семілакімець Неситий// Семисловоблуд Відступник// Семізаздрець Зависний// а останній (щоб йому не тільки// язика, а й рученьки і ніженьки// покрутило)// Семиперекинчик Потурнак// та й похваляються// чий гріх найсемигрішен//* (І.Калинець).

Зустрічаються й випадки діалектного формотворення компаративних форм, що слід визнати художнім прийомом: *Гуляй, гуляй, невісточко,// док-ись молоденька.// Урвалася тота струна,// що май файно гула,// віддалася тота дівка,// що май файна була//* (П.Скунць). Форми ступенювання з використанням запозиченої частки **май** (<рум. *mai* <лат. *magis*) притаманні закарпатським, гуцульським і деяким покутським говіркам української мови. Поєднання частки **май**, що дорівнює за значенням формотворчим суфіксам -ш-, -іш-, з нульовим ступенем порівняння ад'єктива утворює аналітичну форму компаратива [6:17].

У поетичному мовленні шістдесятників активно продукуються компаративні і суперлятивні форми від відносних прикметників, які зазнають метафоризації. Марковані форми навіть можуть повторюватися в різних ідіолектах: *Летіла радість голосна, // що світ не буде більш розп'ятим... // О **найвесняніша** весна // У незабутнім сорок п'ятім! //* (С.Зінчук); *І серед білих і жовтих розмаїв // Хтось ітиме в **найвеснянішій** лісі...* (М.Саченко); *Я Словчий — бо іду на лови // **щонайсловеснішого** слова...* [М.Мірошніченко]; *Пишу — болить. Мовчу — **стократніш** мука. // Земля тутніє, западає в гніт... //* (М.Ткач).

Процес свідомої рефлексії щодо передачі граматичного значення компаратива двома оказіональними словоформами — яскравий морфологічний прийом художнього увиразнення: *Взагалі // чи як Вас там, // мосціпане, // пошліть // завтра вранці // в суботу // 26-го червня // 1993-го року, // на Вудкрест Евеню // **найдовготелесійшого** / / (**найдовшетелесого?**) янгола //* (Ю.Тарнавський).

Оказіонального ступенювання зазнають і займенникові прикметники: *Було всього, а буде ще **всьогіше** // І що не день — все гірше, й гірше, й гірше //* (Л.Костенко); *...гавкнувсь телевізор, але з-поза вікон вовком // дивиться та вис тутній світ, // тутній, ба тутешній, ба **мійніший**, // ніж би просто визначити: мій //* (Б.Нечерда); *Пощо їм знатися на втечах, // на зсоху його семижил, // і як йому там ведеться, // **самішому** з **найсаміших**!... //* (Б.Нечерда).

Граматичні значення компаратива і суперлятива органічно вносяться і до структурного значення віддієприкметникових ад'єктивів: *Я не про тих солодких поетес, // чий зітхання повнили альбоми... // Про тих — **найбільш уярмлених** — дочок // народу, що в годину під'яремну // топив не в шинку кров свою буремну* (С.Йовенко); *Я у тому святому, // Що торкає мене, // Що вертає додому // **Найзасніжнішим** днем* (М.Саченко); *Я вчора ще бачив: мислив. // Найтоніші відточував звуки // І **найвідтоншений** вислів //* (О.Богачук).

Процес утворення оказіональних форм з актуалізованими грамами категорії співвідносної інтенсивності ознаки поширюється і на іменникові форми: *Ожина стала ще **ожіша**, // Горіх, так той свого горішиша // Вже ж натрусив — земля в дірках! //* (М.Вінграновський); *Там купка, там. Вже ціле гнойовище. // І Наливайка ж видали свої. // Такі орли, один **орліший** іншого //* (Л.Костенко).

О.О.Потебня зауважував, що відмінність між іменником і прикметником, ступінь диференціації цих частин мови зменшується в напрямі до минулого, тобто ступінь атрибутивності іменника раніше був значним. І це є доказом того, що в давньоруській мові функціонував відіменниковий вищий ступінь порівняння на зразок: з береж**ѣ** (ближче до берега), звѣр**ѣ**, скот**ѣ**. Він не погоджувався з твердженням Ф.І.Буслаєва, що ці словоформи утворені від присвійних прикметників, і писав: “Саме від прикметника присвійного вищий ступінь був би менш можливий, оскільки вищий ступінь від присвійного означав би “більш притаманний або належний звіру”, а не “більше звір” [8:37]. **Орліший** у Л.Костенко передає саркастичне ставлення до тих наших “більше орлів”.

2.Динамічні процеси у межах категорії кількісної градації ознаки. Виразальний потенціал цієї морфолого-словотвірної категорії активно використовується у поетичному мовленні. Перевага віддається маркованим словоформам, що передають значення збільшеної кількості ознаки (синтетичні й аналітичні різновиди), а точніше — суб’єктивне сприйняття ознаки в індивідуально-мовній картині світу. Оказіональної градації ознаки зазнають і якісні, семантика яких не дозволяє модифікації вияву ознаки, і відносні прикметники, ab definitio позбавлені такої можливості. Пор.: *Хоч би взулась та взута// Тікала сюди, у цей світ.// А то босий, однаковий,// Дуже босий вже слід* (І.Драч); *Все є — як є... Чорнобиль. Групи-рок.// Повії на сто першій кілометрі.// І ці старенькі — легші за перо, —// що на нещастя недостатньо мертві* (Б.Нечерда). *Він бачив світ крізь дуже грецькі міфи,// охочий був почути щось нове* (Л.Костенко). *Ні вікна, ані зорі, —// комарюють комарі.// Гарні, добрі, сірі, мрійні.// Тільки дуже малярійні* (Л.Костенко).

Ступінь активізації якісних сем у структурі відносних прикметників різниться, і від цього залежить ступінь новизни маркованих утворень: *Тільки надто травнений вечір// пропливає,// як синя ріка* (П.Скунць); *Щоб нам не говорили,// а світ наш — Евклідів! Правда,// з точки зору горили —// геометричний надто* (Б.Нечерда).

Експресію особистісного ставлення адресанта до об’єкта відбивають і okazіонально градуйовані ад’єктиви у складі сталих сполук: *Ми всі у море кидаєм монетку, // в це Чорне море, в дуже Чорне море* (Л.Костенко); *І на тобі, грім ясенний! Явився незнаний зай-*

да// та й цупить мою кровиночку, наче своє бере//; Було за подвиг:
бабу темну// на мить одну відволікти,// щоб **диво** те **несусвітенне**/
/ лизнути крадьки — і втекти// (Б.Нечерда). Втягуються в цей процес і займенникові прикметники: У мене **вороки**// і **сволки**// і **хата**,
взята на кілок// Такий **жупан**. **Такенна** шапка!// І скрині **ковані**, ая./
/ **Тартак**. **Гамарня**. **Зеленаста** жабка// у **копанці** — і **та** моя// Така
ж моя, **така ж моїсенька**!// (Л.Костенко).

3. У поетичному мовленні шістдесятників процес оказіонального приписування відносним прикметникам семантико-граматичних ознак якісних не обмежується виключно ступенюванням. Це стосується й оказіонального утворення від них прислівникових форм. Пор.: Будяки **малиноголово**// Про **сніги** подумали й собі// (М.Вінграновський); Це оказіональний прислівник від якісного прикметника, в узусі позбавленого можливості бути мотивуючою базою для нього, а решта прикладів — від відносних: Я **народився**, коли тебе, **Вкраїно**// **навсебіч** роздирали вороги;// **росилась** кров синів твоїх **калинно**// від сліз і горя танули **сніги**// (М.Ткач); **Вже** чути дзвін трамвая,// **Вже** ніч **автобусно** летить// А я стою. **Годинник** зупиняю// Бо вас не можна зупинить// (М.Саченко); **Світлінь** — очей несила відвернути// Чого ж від неї боляче мені,// Чого ж так **серцю банно**? Не збагнути...// (В.Забаштанський); **Впізнаю** тебе, **спосна Русь**// і — **склотарно вітаю**// (Б.Нечерда).

Численні метафоричні оказіональні прислівники від відносних прикметників — ознака індивідуально-образного мислення поетів. Словоформи яскраві, легко декодуються в текстовому континуумі, вживання їх супроводжується актуалізованою конотацією. Ця здатність відносних прикметників набувати ознаки якісних підтверджує думку про те, що немає чіткої межі між лексико-граматичними розрядами якісних і відносних прикметників, що це недискретний простір, це динамічна єдність. Міжрозрядна межа у поетичному мовленні може проходити не між лексемами, а всередині тієї самої лексеми в залежності від синтагматичного оточення, напр.: ...**зникає** **тінь**, **лукавство** **промина**,// коли — **сердечності** **безсмертя**,// коли **вивітрюють** на **голоснім**// і **голубім** **сіянні** — **шпаді**,/
/ **весінні** **сили**, **притаманні** **всім**,// і **кволості**, що **листопадні**... (В.Барка); **Довго-довго** **давнє** **літо** **давніло**,// **Де** не **йшло** — **стояла** **синя мела**./
/ **Мамалижна** **хмара** на **Молдавію**// **Ще** **одну** **рябеньку** **повела**//

(М.Вінграновський); **Макулатурного** Дюма// *Ти перечитуєш зата-то.*// *Та пляшка пепси, зокрема,*// *Про вік нагадає двадцятий*// (Л.Талалай).

Якщо в ад'єктивних лексемах **листопадний, мамалижний** домінують якісні семи (метафорична транспозиція), то в експресемі **макулатурний** одночасно зазнають актуалізації і сема відносності, і сема якості. Белетристику в 70-80 рр. можна було придбати виключно як обмін на макулатуру, і та белетристика була не найкращого гатунку — Д.Мережковського, З.Гіппіус, М.Бердяєва, П.Флоренського, М.Бахтіна там не друкували.

На периферії більшості відносних наявні якісні семи, які можуть актуалізуватися — і змінити, “модифікувати” значення лексеми, і разом з тим призвести до оказіонального розширення парадигми, заповнення семантико-граматичних лакун. До речі, у решті відносних такі метафоричні значення закріплені навіть у словниках: кам'яний — кам'яне серце, залізний — залізні нерви. У той самий час у поетичному мовленні **кам'яне серце** може знов вживатися з актуалізованою семою відносності, тобто в прямому значенні — зроблений з каменю: *Уклонюсь тобі вітряк, —// Мій учителю крилатий.*// *Ти, обшарпаний, старий,*// *Похилився на дорогу.*// *Розкажи мені, відкрий*// *Тайну серця кам'яного*// (М.Руденко).

4.Структурні різновиди ад'єктивів і їх репрезентації у поетичному мовленні. За характером морфемного складу ад'єктиви в сучасній українській мові бувають повні (членні, відмінювані) і короткі (нечленні, невідмінювані). Повні мають два морфологічних варіанти — стягнений і нестягнений. Немаркованими вихідними словоформами, які вживаються без обмежень у всіх стилях літературної мови, вважаються повні стягнені форми. Повні нестягнені форми вживаються обмежено — у фольклорі та поетичному мовленні — з метою створення урочистості, для стилізації народнопоетичної мови, з версифікаційних вимог [10:221-223; 7:147].

Широко використовуються членні нестягнені форми у поетичному мовленні шістдесятників: **Крем'янистую** ж ниву і путь нелегку та завійну// *Як єдинеє щастя обрали для себе Ви, жінко*// (Н.Кашук); *Мати наша — сивая горлиця*// *Все до її серденька горнеться*/ / (Б.Олійник); *Піду собі по клеверній землі*// *В луги мої, у річища долинині*// (І.Муратов); *І диво дивнеє в очу —// в очу розлучнім —*

неблизькім// (І.Калинець). Це стосується як власне, так і займенникових прикметників: *Нашії дзвони,// Нашії думи// Нашес щастя і презва...//* (Д.Чередниченко). Вживаються такі форми із іншим навантаженням, наприклад, з метою іронічного відтворення мови-суржика, мови-перекруча і комічності реакції на ситуацію (бабуся попросила забити кабанчика): *Ті із двору: — Оце маєш —// чого захотіла!// Ти, бабуля, нас толкаєш// на мокрос діло//* (В.Дзюба), де маркована словоформа за структурою — членна нестягнена, але зі “зрусілою” флексією, сигналізує про вихід комунікантів на певний рівень урочистості, а семантика — про зниження цього рівня. Конфлікт форми і змісту — джерело комічного.

Зустрічаються випадки контрастного вживання членних і нечленних форм: *Більшого сволочизму,// ніж той, що в мені, нема. Ні.// Я не потрібен вітчизні.// Був я потрібний мамі//* (Б.Нечерда). Оскільки Б.Нечерда багато років прожив у російськомовному оточенні, в Одесі, і вільно володів російською мовою, можливо, у нього відбулась категорійна інтерференція, тобто членна і нечленна форма вступили в один із різновидів відношень, притаманних російській мові: постійна ознака передається членною формою, а ознака, що актуалізується зараз, обмежена теперішнім часом, сьогоднішньою ситуацією — нечленною, наприклад: веселый (постійна ознака) — весел (зараз, в цей час), больной — болен, трезвый — трезв і т.ін. [4:226-229; 9:513-514]. Отже, він зараз **не потрібен** вітчизні і постійно **потрібний** матері. До речі, більшість респондентів психолінгвістичного експерименту (~70%) поділяє нашу позицію.

Спостерігаються випадки зіткнення узуальних і маркованих форм займенникових прикметників: *І тієї пляшки скалки// Долетіли аж до балки.// А з тії, де був кагор,// Полетіли за бугор//* (Ю.Кругляк).

Активність вживання членних нестягнених форм у поетичному мовленні шістдесятників дещо суперечить твердженню О.Д.Пономарева: “З погляду сучасної мови прикметникові форми типу **рідная, великая, сучаснеє, незалежнії** у віршах треба вважати за поетичну вільність (якщо майстри слова не зловживають!), а в прозових текстах — за відхилення від літературної норми” [7:157]. Характеризуючи означені форми, А.П.Грищенко зауважує, що

стягнені закінчення — основні, літературно-нормативні, а вживання первинних з хронологічного погляду нестягнених закінчень — факультативне, стилістично підкреслене [2:63].

Короткі (нечленні) ад'єктиви функціонують лише в називному-знахідному відмінку однини чоловічого роду, утворюються переважно від якісних прикметників, сфера вживання — фольклор, поетичне мовлення. Форми, як правило, емоційно марковані, функціональне навантаження в реченні — виступають у ролі складних іменних присудків або означень. І.П.Ющук, каталогізуючи нечленні форми, доходить до висновку, що в сучасній українській мові в ролі присудка можуть вживатися тільки такі короткі прикметники: варт, винен, годен, згоден, здоров, ласкав, повен, повинен, потрібен, рад [13: 90]. У поетичному мовленні цей список значно розширюється: *І **чутен** частий (як у двері) грюк// годинників, прив'язаних до рук//* (Б.Нечерда); *Невже це я вчинив державний злочин —// Невже це я, той самий?// Той самий, що ходив у знаменитих//* / *І **славен** був би у безділлі//* (М.Руденко); *Хто не **люб**// спопелю// а котре люб'яж// зі мною ляж//* (І.Калинець); *У всякого народу// є свій Родень// коли він **благородень**//* (Д.Чередниченко).

У ролі означень нечленні форми у поетичному мовленні — частотне явище: *клен// **смутен**// пір'я// губить//* (М.Воробйов); *Над наці вже горують нації,// І лікар — **сив і ясночол** —// По цій останній ексгумації// Різьбить свій підпис в протокол//* (І.Драч); *Знов споневіра спалює чоло,// і **дивен** див біжить поверхи древа//* (В.Стус). Концентрація означених форм в ідіолекті І.Калинця — характерологічна риса: *Сад **сиз** пір'ям затріп,// Став золоті гнізда класти,// соняшні яєчка висиджувані//; ...від стріхи до стріхи// **ходе чорен** віхоть* (І.Калинець).

Привертає увагу і просторічна дієслівна словоформа **ходе**, форма-солецизм. Це термін античної риторики, яким позначається морфологічне або граматичне порушення норм літературної мови без пошкодження значеннєвого змісту лексеми [3:274-275]. Форма має позитивну стилістичну значимість, і в сукупності всіх маркованих елементів сигналізує про вихід мовця на певний рівень стилізації народнопісенного жанру.

Отже, сучасній українській мові властиві дві основні тенденції у використанні нечленних ад'єктивів: предикативне вживання і

оказіональне вживання із стилістичною метою в ролі означення з неповним виявом парадигми [2:63]. Аналогічне функціональне навантаження притаманне цим словоформам і в поетичному мовленні, тільки частотність їх вживання свідчить про актуальність таких форм для ідіолектів поетів-шістдесятників. “У поетичному тексті всі елементи взаємно співвіднесені зі всіма нереалізованими альтернативами, отже, семантично навантажені [5:81]. Ад’єктивиморфостилеми — це характерологічна ознака концептосфери адресата і релевантний мовний знак інтенціонального поетичного мовлення.

1. **Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М.** Граматика української мови. Морфологія. — К., 1993.
2. **Грищенко А.П.** Прикметник в українській мові. — К., 1978.
3. **Квятковский А.П.** Поэтический словарь. — М., 1966.
4. **Краткая русская грамматика**// Под ред. Н.Ю.Шведовой и В.В.Лопатина. — М., 1989.
5. **Лотман Ю.М.** О поэтах и поэзии. — С.-Петербург, 1999.
6. **Німчук В.В.** Ступенювання у верхньонадборжавських говірках// Питання граматики і лексикології української мови. — К., 1963.
7. **Пономарів О.Д.** Стилістика сучасної української мови. — К., 1993.
8. **Потебня А.А.** Из записок по русской грамматике. — Т.3. — М., 1968.
9. **Современный русский язык**// Под ред. В.А.Белошапковой. — М., 1997.
10. **Сучасна українська літературна мова: Морфологія**// За заг. ред. І.К.Білодіда. — К., 1969.
11. **Сучасна українська мова**// За ред. А.П.Грищенка. — К., 1993.
12. **Сучасна українська мова**// За ред. О.Д.Пономарева. — К., 1997.
13. **Ющук І.П.** Практичний довідник з української мови. — К., 1998.